

JANUSZ PODZIELNY

Wydział Teologiczny UO

Dyskusja wokół eutanazji w ramach Ewangelickiego Kościoła w Niemczech (EKD)

Discussion about Euthanasia within the Evangelical Church in Germany (EKD)

Abstract

The official documents of the Evangelical Church in Germany (EKD) which were published in recent years generally take a stance against euthanasia. It is worth noting that many of these writings against the so-called “active assistance in dying” or “killing on demand” have an ecumenical dimension, trying to unite Protestants and Catholics in a common struggle to uphold the inviolability of human life. Unfortunately, in 2014 the former chairman of the EKD, Nikolaus Schneider, gave quite a controversial interview in which he admitted that he will accompany his wife Anne (cancer patient) until the end, including also assisting in her suicide. Such views expressed by the president of the EKD, of course, provoked widespread discussion in Germany about the legalization of euthanasia and caused some confusion within the Evangelical community. Unfortunately, the new authorities of the Evangelical Church in Germany have not published so far, any official amendments or any documents confirming their teaching on the inadmissibility of euthanasia, which in this context appears to be quite serious negligence.

Keywords: euthanasia, active assistance in dying, Evangelical Church in Germany (EKD), president of the EKD Nikolaus Schneider.

Streszczenie

Oficjalne dokumenty Ewangelickiego Kościoła w Niemczech (EKD), opublikowane w ostatnich latach, generalnie wyrażają stanowisko przeciwne eutanazji. Warto dodać, iż wiele z tych pism sprzeciwiających się tzw. aktywnej pomocy w umieraniu czy też „zabójstwu na żądanie” ma charakter ekumeniczny, próbując połączyć ewangelików i katolików we wspólnej walce o nienaruszalność życia ludzkiego. Niestety, w 2014 r. były przewodniczący EKD Nikolaus Schneider udzielił dość kontrowersyjnego wywiadu, w którym przyznał, iż będzie towarzyszył swej żonie Anne (chorej na raka) aż do końca, włączając w to również asystowanie w jej samobójstwie. Takie poglądy szefa EKD wzbudziły oczywiście w Niemczech szeroką dyskusję na temat legalizacji eutanazji oraz wywołały niemałe zamieszanie w ramach wspólnoty ewangelickiej. Niestety, jak do tej pory, nowe władze EKD nie opublikowały jakiegось oficjalnego sprostowania czy też dokumentu potwierdzającego ich nauczanie w sprawie niedopuszczalności eutanazji, co w tym kontekście wydaje się dość poważnym zaniedbaniem.

Słowa kluczowe: eutanazja, aktywna pomoc w umieraniu, Ewangelicki Kościół w Niemczech (EKD), przewodniczący EKD Nikolaus Schneider.

Wydawało się do niedawna, że niemiecki Kościół ewangelicki w tak fundamentalnej sprawie, jak ochrona życia ludzkiego u jego końca, będzie mówił jednym głosem wraz z Kościołem katolickim, sprzeciwiając się wszelkim praktykom eutanazyjnym. Niestety jednak, w to dość jednolite, jak dotąd, wspólne stanowisko ewangelików i katolików odnośnie do eutanazji, sporo zamieszania wniósł wywiad, jakiego udzielił w lipcu 2014 r. ówczesny przewodniczący Rady Ewangelickiego Kościoła w Niemczech (EKD), Nikolaus Schneider¹. Człowiek ten, stojący na czele organizacji zrzeszającej ponad 23 miliony ewangelików niemieckich, przyznał wówczas, iż w obliczu choroby nowotworowej, którą zdiagnozowano u jego żony Anne (również teologa ewangelickiego), rezygnuje z przewodniczenia Radzie EKD, chcąc w pełni poświęcić swój czas opiece nad małżonką. Nie byłoby w tym nic dziwnego, a nawet postawa ta wzbudzałaby uzasadniony szacunek i podziw, gdyby nie publiczna deklaracja Nikolausa Schneidera, potwierdzająca również jego wolę towarzyszenia „z miłości do końca” podczas akceptowanej przez Anne Schneider możliwości eutanazji. Poglądy takie stoją niewątpliwie w sprzeczności z prezentowaną przez Ewangelicki Kościół w Niemczech oficjalną wykładnią dotyczącą ochrony życia człowieka u jego schyłku². Stąd warto przyjrzeć się nieco bliżej najważniejszym dokumentom EKD w tej kwestii, aby dzięki temu móc skonfrontować je z dość prowokacyjnymi wypowiedziami Nikolausa Schneidera, wpisującymi się w ciągle aktualną, zwłaszcza w Niemczech, jak i na forum ekumenicznym, dyskusję na temat eutanazji.

1. Dokumenty EKD w sprawie eutanazji

Ewangelicki Kościół w Niemczech w ostatnich latach dość często podejmował refleksję nad zagadnieniami bioetycznymi, w tym również odnosił się do tematu eutanazji. Przełomowym dokumentem EKD na polu bioetyki jest obszerne studium zatytułowane *Gott ist ein Freund des Lebens* („Bóg jest Przyjacielem

¹ Por. E. FINGER, *Bekenntnis: Liebe statt Amt. „Wir halten die Wahrheit aus“. Anne und Nikolaus Schneider über die Diagnose Krebs, den Rücktritt vom Ratsvorsitz der Evangelischen Kirche – und das, was am Ende zählt*, <http://www.zeit.de/2014/30/nikolaus-schneider-ehfrau-krebs> (24.01.2015).

² Por. M. KAMANN, *Ethik-Streit. EKD-Chef provoziert Kirche bei Sterbehilfe*, <http://www.welt.de/politik/deutschland/article130232996/EKD-Chef-provoziert-Kirche-bei-Sterbehilfe.html> (26.01.2015).

życia”) z 1989 r., które do dziś uznawane jest za tzw. *magna charta* bioetyki ekumenicznej. Założenia wypracowane w tym międzykonfesyjnym dziele można przyjąć za fundament dla większości późniejszych refleksji bioetycznych, podejmowanych czy to w obrębie niemieckiego protestantyzmu, czy też w ramach dialogu ewangelicko-katolickiego. Warto zaznaczyć, iż już sam tytuł tego opracowania, nawiązując do tradycji Starego Testamentu (zwłaszcza apokryficznego dla ewangelików tekstu Mdr 11,26), oddaje zgodną z wolą Bożą, ideę umiłowania życia, opowiadania się zawsze po stronie życia³.

Życie ludzkie stanowi bowiem, w ujęciu autorów ekumenicznego dokumentu *Gott ist ein Freund des Lebens*, wielki dar Boży, którym człowiek nie może dowolnie rozporządzać. Samowola ludzka prowadzi w tym kontekście do wielu zagrożeń życia, wśród których znajduje się również eutanazja. Usankcjonowana prawnie w niektórych krajach możliwość tzw. „zabójstwa na życzenie”⁴, a także szeroka dyskusja społeczna na ten temat, tocząca się w większości państw o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego, jest symptomem szerszego procesu pozbawiania człowieka perspektywy religijnej, negowania wartości cierpienia oraz afirmowania bezgranicznej wolności jednostki. Zdaniem przedstawicieli Kościołów i Wspólnot chrześcijańskich w Niemczech, jako swoisty znak czasu jawi się również fakt, iż „ciągle wzrastająca potęga ludzkości prowadzi nie tylko do polepszenia warunków ludzkiego życia, ale jednocześnie zagraża jego fundamentom oraz jego godności”⁵.

Tymczasem godność człowieka, także tego umierającego, zawiera w sobie bezwarunkowe prawo do życia. Nikt nie może więc decydować o życiu drugiego, o jego wartości. Żadnemu lekarzowi nie wolno odmawiać, nawet w tzw. bezradziejnych przypadkach, podstawowej opieki medycznej, co nie znaczy, iż trzeba

---

³ Trzeba podkreślić, iż dokument *Gott ist ein Freund des Lebens* wyraża wspólne stanowisko nie tylko ewangelików i katolików, lecz również innych niemieckich Kościołów i Wspólnot chrześcijańskich (m.in. prawosławnych, metodystów, starokatolików, mennonitów, herrnhutów, kwakrów). Por. *Gott ist ein Freund des Lebens. Herausforderungen und Aufgaben beim Schutz des Lebens. Gemeinsame Erklärung des Rates der EKD und der Deutschen Bischofskonferenz in Verbindung mit den übrigen Mitglieds- und Gastkirchen der Arbeitsgemeinschaft christlicher Kirchen in der Bundesrepublik Deutschland und Berlin (West)*, Hannover – Bonn 1989, 3. 11; M. HINTZ, *Etyka ewangelicka i jej wymiar eklesjalny. Studium historyczno-systematyczne*, Warszawa 2007, 268–272; J. PODZIELNY, *Wizja małżeństwa w świetle ewangelickiej etyki teologicznej*, Opole 2011, 172–173.

⁴ Obecnie w Europie eutanazja dopuszczalna jest m.in. w Holandii, Belgii oraz Luksemburgu. W Szwajcarii natomiast chory może otrzymać lek nasenny w dawce śmiertelnej, lecz musi przyjąć go samodzielnie. Por. A. ZAGNER, *Eutanazja na świecie – gdzie jest legalna?*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1570593,1,eutanazja-na-swiecie--gdzie-jest-legalna.read> (26.01.2015).

⁵ *Gott ist ein Freund des Lebens*, 11; por. P. KOPIEC, *Eutanazja we wspólnych uzgodnieniach Kościołów katolickiego i ewangelickiego w Niemczech*, „Roczniki Teologiczne” 52 (2005) z. 7, 127–128.

zawsze stosować wszystkie dostępne w medycynie procedury terapeutyczne, aby tylko przedłużyć życie lub raczej umieranie chorego⁶. Według autorów dokumentu *Gott ist ein Freund des Lebens*, trzeba zatem bezwarunkowo respektować niedysponowalność życia drugiego, jego nietykalność jako osoby oraz prawo do samostanowienia, które jednak nie obejmuje uprawnienia do samobójstwa (niem. *Selbsttötung*). Zabicie niewinnego człowieka w żadnych okolicznościach, nawet w ramach szlachetnych motywów (np. litości, wolności), nie może być zakwalifikowane jako uczynek miłości, gdyż takie zachowanie właśnie niszczy podstawę międzyludzkiej miłości. To samo odnosi się również do tzw. zabójstwa na żądanie (niem. *Tötung auf Verlangen*) w przypadku osoby śmiertelnie chorej. W takiej sytuacji przedstawiciele Ewangelickiego Kościoła w Niemczech oraz innych Kościołów i Wspólnot chrześcijańskich zalecają, aby osobę dotkniętą cierpieniem oraz wątpliwościami otoczyć przede wszystkim intensywną opieką, towarzyszeniem w procesie umierania, które obejmuje również łagodzenie bólu środkami farmakologicznymi. Albowiem tylko taka postawa może pomóc doświadczyć prawdy, że żadne życie nie jest bezsensowne czy bezwartościowe, lecz ostatecznie przez Boga chciane i błogosławione⁷.

Kolejny ekumeniczny dokument dotyczący tematu eutanazji, wydany przez Ewangelicki Kościół w Niemczech (EKD) oraz katolicką Konferencję Episkopatu Niemiec (DBK), został opublikowany w 1996 r. z okazji tzw. Tygodnia dla Życia, przeżywanego wspólnie pod hasłem: „Życie aż do końca – umieranie jako część życia” (niem. *Leben bis zuletzt – Sterben als Teil des Lebens*). W tekście tym, którego tytuł można przetłumaczyć jako: „W umieraniu być objętym przez życie” (niem. *Im Sterben: Umfängen vom Leben*), niemieccy ewangelicy i katolicy przyznają, iż „prywatna i społeczna tabuizacja umierania, śmierci oraz żałoby działa szkodliwie, a wręcz niszcząco na nasze życie”⁸. Uczynienie ze śmierci społecznego tabu jest bowiem jednym z elementów całego kompleksu czynników, które przyczyniają się dziś do coraz głośniejszego wołania o tzw. aktywną pomoc w umieraniu (niem. *aktive Sterbehilfe*), nazywaną także „zabójstwem na

---

⁶ W tym kontekście mówi się często w bioetyce o tzw. proporcjonalnych (zwyczajnych) oraz nieproporcjonalnych (nadzwyczajnych) środkach medycznych. Obowiązek moralny stosowania proporcjonalnych środków terapeutycznych (np. nawadniania, odżywiania, opieki pielęgnacyjnej) wynika z podstawowej powinności, jaką jest troska o życie i zdrowie każdego człowieka. Por. A. BARTOSZEK, *Środki proporcjonalne i nieproporcjonalne*, w: A. MUSZAŁA (red.), *Encyklopedia bioetyki*, Radom 2005, 447–448.

⁷ Por. *Gott ist ein Freund des Lebens*, 105–110; P. KOPIEC, *Eutanazja we wspólnych uzgodnieniach*, 135n.

⁸ *Im Sterben: Umfängen vom Leben. Gemeinsames Wort zur Woche für das Leben 1996: „Leben bis zuletzt – Sterben als Teil des Lebens“*. Herausgegeben vom Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland und vom Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Hannover – Bonn 1996, 6.

żądanie” (niem. *Tötung auf Verlangen*). Tymczasem takie prośby chorych i cierpiących powinny być postrzegane przede wszystkim jako „krzyk” o bliskość oraz towarzyszenie w umieraniu, czyli niepozostawianie ich samymi w tej dramatycznej sytuacji. Dlatego też w analizowanym uzgodnieniu dwa największe Kościoły chrześcijańskie w Niemczech razem domagają się, aby odrzucić wszelkie formy aktywnej pomocy w umieraniu. Akcentują przy tym wartość ludzkiego i chrześcijańskiego towarzyszenia osobie śmiertelnie chorej w ostatnich chwilach życia, co w zinstytucjonalizowanej formie udaje się czynić w ramach coraz lepiej rozwijającego się ruchu hospicyjnego⁹.

Problematyka eutanazji została również poruszona w dokumencie bioetycznym Ewangelickiego Kościoła w Niemczech, zatytułowanym *Im Geist der Liebe mit dem Leben umgehen* („W duchu miłości obchodzić się z życiem”). Tekst ten opublikowany w 2002 r. zawiera stanowiska ewangelików odnośnie do aktualnych wyzwań z zakresu medycyny i bioetyki, dotyczących zwłaszcza początku życia ludzkiego (np. diagnostyki prenatalnej i preimplantacyjnej, wykorzystania komórek macierzystych, tzw. nadliczbowych embrionów oraz klonowania). Autorzy tego pisma odnoszą się też do etycznych dylematów związanych ze schyłkiem życia człowieka, podkreślając, iż tzw. aktywna pomoc przy umieraniu jest ciągle przedmiotem kontrowersyjnych dyskusji. Z jednej strony bowiem perspektywa eutanazji spotyka się dziś w społeczeństwie z dość dużą akceptacją, z drugiej natomiast – na płaszczyźnie etycznej – działanie takie jest zasadniczo odrzucane i postrzegane jako moralnie złe. Wiąże się to w dużej mierze z tradycją chrześcijańską, gdzie śmierć człowieka jest czymś, czego należy doczekać, a nie powodować. W związku z tym eutanazja, czyli tzw. aktywna pomoc w umieraniu, nie powinna stać się praktyką dopuszczalną prawnie. Albowiem w ujęciu przedstawicieli EKD, słuszne skądinąd prawo człowieka do samostanowienia ma swoje granice, które wyznacza przede wszystkim integralność każdej osoby¹⁰.

Warto w tym kontekście przyjrzeć się nieco bliżej niemieckiemu terminowi *Sterbehilfe* („pomoc w umieraniu”), który w ramach dyskusji o eutanazji używany jest przez ewangelików w Niemczech najczęściej. W opublikowanym w 2010 r. kolejnym wydaniu *Ewangelickiego Katechizmu dla Dorosłych* wyszczególnione są trzy rodzaje „pomocy przy umieraniu”: pasywna (bierna), niebezpośrednia (pośrednia) oraz aktywna (bezpośrednia). Pasywna (bierna) pomoc przy umiera-

⁹ Por. tamże, 11. 16; P. KOPIEC, *Eutanazja we wspólnych uzgodnieniach*, 134–138.

¹⁰ *Im Geist der Liebe mit dem Leben umgehen. Argumentationshilfe für aktuelle medizin- und bioethische Fragen. Ein Beitrag der Kammer für Öffentliche Verantwortung der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Hannover 2002, 34–36; P. KOPIEC, *Eutanazja we wspólnych uzgodnieniach*, 126.

niu (niem. *passive Sterbehilfe*) zmierza do zapewnienia nieuleczalnie choremu człowiekowi godnej śmierci, rezygnując ze sztucznego przedłużania jego życia za wszelką cenę (np. przez dializoterapię). Ta praktyka wymaga zgody pacjenta oraz jest prawnie i etycznie dopuszczalna¹¹. Niebezpośrednia (pośrednia) pomoc przy umieraniu (niem. *indirekte Sterbehilfe*) ma zastosowanie, gdy umierającemu człowiekowi są przepisywane środki uśmierzające ból, których skutkiem ubocznym może być przyspieszenie jego śmierci. To działanie jest również prawnie i etycznie akceptowalne¹². Natomiast trzecia forma pomocy przy umieraniu, czyli aktywna, bezpośrednia (niem. *aktive, direkte Sterbehilfe*), ma na celu zabicie człowieka najczęściej przez podanie mu preparatu powodującego zgon (np. tabletki, zastrzyku). Takie zachowanie jest w świetle niemieckiego prawa oraz etyki ewangelickiej niedopuszczalne, oraz karalne. Jest ono bowiem nie do pogodzenia z chrześcijańskim rozumieniem człowieka¹³.

Dość ciekawą inicjatywę ewangelików i katolików w Niemczech, skierowaną przeciwko aktywnej, bezpośredniej eutanazji, stanowi również wspólnie wydana broszura zawierająca formularz tzw. testamentu życia (ang. *living will*). Należy zauważyć, iż ze względu na duże zainteresowanie dokument ten z drobnymi zmianami publikowany był już trzykrotnie (1999, 2003, 2010)¹⁴. Jego autorzy podkreślają, iż wobec stwierdzonych przypadków nadużyć w krajach, w których eutanazja jest legalna (ale także w Niemczech), chodzi tu przede wszystkim o oświadczenie chrześcijańskiego pacjenta, które w przypadku jego niezdolności do uzewnętrznienia decyzji ma wyrażać stanowczy brak zgody na eutanazję lub tzw. aktywną pomoc przy umieraniu. Deklaracja ta zawiera również możliwość

---

¹¹ Trzeba jednak przypomnieć, iż zachowanie to nie może się przekształcić w eutanazję bierną, która oznacza nieuzasadnione zaprzestanie leczenia w celu przyspieszenia śmierci. Kluczowym aspektem oceny moralnej staje się tu cel, jakim kieruje się działający lekarz, co nie pozostaje bez wpływu także na środek, jakim się on posługuje. Ograniczenie terapii jest uznaniem faktu, iż życie człowieka w sposób nieunikniony zbliża się do końca, w związku z czym osiągnięta została granica możliwości wszelkiego aktywnego działania. Por. J. DZIEDZIC, *Eutanazja*, w: A. MUSZALA (red.), *Encyklopedia bioetyki*, Radom 2005, 155; M. MACHINEK, *Śmierć w dyspozycji człowieka. Wybrane problemy etyczne u kresu ludzkiego życia*, Olsztyn 2004², 63–65.

¹² Skrócenie życia nie jest tu bowiem celem działającego lekarza, lecz jedynie niezamierzonym efektem ubocznym. Działanie lekarza skierowane jest więc przede wszystkim przeciwko chorobie i bólom, jaki ona wywołuje, nie zaś przeciw życiu pacjenta. Zastosowanie ma tu znana w etyce klasycznej tzw. „zasada działania o podwójnym skutku”. Por. M. MACHINEK, *Śmierć w dyspozycji człowieka*, 63; J. WRÓBEL, *Człowiek i medycyna. Teologicznomoralne podstawy ingerencji medycznych*, Kraków 1999, 351–353.

¹³ *Evangelischer Erwachsenenkatechismus: suchen – glauben – leben. Im Auftrag der Kirchenleitung der VELKD herausgegeben von A. Brummer, M. Kießig, M. Rothgangel*, Gütersloh 2010⁸, 928–929.

¹⁴ Por. *Christliche Patientenvorsorge. Handreichung und Formular der Deutschen Bischofskonferenz und des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland in Verbindung mit weiteren Mitglieds- und Gastkirchen der Arbeitsgemeinschaft Christlicher Kirchen in Deutschland*, Hannover – Bonn – Frankfurt am Main 2010, 4.

wypowiedzenia się odnośnie do rezygnacji z zastosowania nieproporcjonalnych środków medycznych (tzw. uporczywej terapii) w sytuacji bliskiej już śmierci chorego¹⁵. Warto dodać, iż dokument ten z uwagi na zmiany niemieckiego prawa doczekał się także swego rodzaju komentarza wydanego przez EKD, w którym akcentuje się zwłaszcza, iż respekt wobec samostanowienia pacjenta zawsze implikuje opiekę nad nim pod wieloma względami¹⁶.

Konkretnym głosem Ewangelickiego Kościoła w Niemczech przeciwko eutanazji jest również dokument dotyczący problemu tzw. pomocy lekarskiej w samobójstwie osób terminalnie chorych (niem. *ärztliche Beihilfe zur Selbsttötung*), jaki opublikowano w 2008 r. EKD stoi tu konsekwentnie na stanowisku ochrony życia ludzkiego oraz jego godności, zwłaszcza wówczas, gdy jest ono zagrożone lub zbliża się ku końcowi. W związku z tym ewangelicy niemieccy postulują, aby również w obrębie przepisów prawa państwowego nie dopuszczać do legalizacji tzw. wspomaganego przez lekarza samobójstwa (niem. *ärztlich assistierte Suizid*), a także zakazać możliwości działania różnych organizacji zajmujących się tego typu praktykami eutanazyjnymi (wykonywanymi np. w Szwajcarii)¹⁷.

Swoiste kompendium wypowiedzi Ewangelickiego Kościoła w Niemczech odnośnie do eutanazji stanowi międzywyznaniowe opracowanie zbiorowe, za-tytułowane *Sterbebegleitung statt aktiver Sterbehilfe*, które doczekało się dwóch wydań (2003, 2011). Już sam tytuł tego tekstu, który można przetłumaczyć jako „Towarzystwo w umieraniu zamiast aktywnej pomocy w umieraniu” oddaje istotę ewangelickiego (jak i katolickiego) spojrzenia na problematykę eutanazji. Co ciekawe, w publikacji tej zawarte są zarówno fragmenty dokumentów EKD, dotyczące analizowanej tematyki, wypowiedzi na ten temat Kościoła katolickiego, jak również wspólne uzgodnienia ewangelicko-katolickie. W słowie wstępnym do analizowanego kompendium Nikolaus Schneider (przewodniczący Rady Ewangelickiego Kościoła w Niemczech) oraz abp Robert Zollitsch (przewodniczący Konferencji Episkopatu Niemiec) po raz kolejny jednym głosem wyrazili pogląd, iż aktywna pomoc w umieraniu, czyli eutanazja, powinna być bezwzględnie odrzucona. Umieranie jest bowiem częścią życia, stąd domaga się prawdomówności, czułości oraz uwagi. Istnieje więc zasadnicza różnica etyczna pomiędzy zabijaniem (niem. *Töten*) a pozwoleniem umrzeć (niem. *Sterbenlassen*), która nie może

---

¹⁵ Por. tamże, 12–13; P. KOPIEC, *Eutanazja we wspólnych uzgodnieniach*, 127, 138.

¹⁶ Por. *Sterben hat seine Zeit. Überlegungen zum Umgang mit Patientenverfügungen aus evangelischer Sicht. Ein Beitrag der Kammer für Öffentliche Verantwortung der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Hannover 2005, 4. 17.

¹⁷ Por. *Wenn Menschen sterben wollen. Eine Orientierungshilfe zum Problem der ärztlichen Beihilfe zur Selbsttötung. Ein Beitrag des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Hannover 2008, 5–7.

być zniwelowana¹⁸. Pozycja ta została również potwierdzona przez Radę EKD w 2012 r., kiedy to w kontekście debaty toczącej się w niemieckim Bundestagu wyraźnie stwierdzono, iż każda forma zorganizowanej pomocy w samobójstwie winna być karalna. Albowiem „wobec Bożego przykazania, które chce chronić życie i dlatego zabrania zabijania, odebranie ludzkiego życia jest zawsze działaniem zawinionym. Surowość tego stwierdzenia nie może być usunięta”¹⁹.

Reasumując, trzeba zauważyć, iż w przywołanych wyżej dokumentach Ewangelickiego Kościoła w Niemczech (EKD) zdecydowanie dominuje stanowisko kategorycznie odrzucające możliwość tzw. zabójstwa na życzenie chorego. To zaś sprawia, iż chrześcijańska perspektywa życia i śmierci człowieka wybrzmiewa wyjątkowo jednoznacznie. Warto podkreślić, iż w obliczu coraz bardziej intensywnych dyskusji społecznych o eutanazji cenne jest zwłaszcza to wspólne świadectwo dwóch największych Kościołów chrześcijańskich w Niemczech, sprzeciwiające się tzw. aktywnej pomocy w umieraniu. Podejmowane razem inicjatywy ewangelików i katolików stanowią bowiem ważną oraz konkretną formę współpracy ekumenicznej, która nie ogranicza się wyłącznie do publikowania dokumentów, lecz owocuje także odpowiednimi inicjatywami ustawodawczymi czy też różnego typu akcjami, mającymi na celu wsparcie ruchu hospicyjnego oraz opieki paliatywnej²⁰.

2. Prowokacja szefa EKD

W kontekście wyżej przedstawionych orzeczeń Ewangelickiego Kościoła w Niemczech dość wyraźnie opowiadających się przeciwko eutanazji, trudno zrozumieć publiczną deklarację byłego przewodniczącego Rady EKD Nikolausa Schneidera, a zwłaszcza jego żony Anne (także teologa ewangelickiego), którzy dopuszczają mimo wszystko tzw. aktywną pomoc w umieraniu. W udzielonym w 2014 r. wywiadzie sam Schneider podkreślił wprawdzie, iż zachowanie takie jest całkowicie przeciwne jego przekonaniom, niemniej jednak u końca życia

---

¹⁸ *Sterbebegleitung statt aktiver Sterbehilfe. Eine Sammlung kirchlicher Texte. Herausgegeben vom Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland und vom Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz*, Bonn – Hannover 2011², 9–12.

¹⁹ „Jede Form organisierter Suizidbeihilfe ist abzulehnen!“. *Rat der EKD zur Debatte über die Beihilfe zur Selbsttötung*, http://www.ekd.de/presse/pm249_2012_suizidbeihilfe_ist_abzulehnen.html (31.01.2015).

²⁰ Warto zauważyć, iż do dziś eutanazja w Niemczech jest tematem nie do końca uregulowanym prawnie. W Bundestagu podejmowane są jednak próby zmierzające do ustawowego zakazu wszelkich zorganizowanych form pomocy w popełnieniu samobójstwa. Inicjatywa ta spotkała się z poparciem m.in. związków lekarskich oraz największych Kościołów chrześcijańskich. Por. P. JENDROSZCZYK, *Eutanazja nie dla Niemców*, <http://www.rp.pl/artykul/1077555.html> (31.01.2015); P. KOPIEC, *Eutanazja we wspólnych uzgodnieniach*, 126. 138–139.

swej małżonki zdecydowany jest on towarzyszyć jej nawet kosztem swoich przekonań, motywując to miłością. Zdecydowanie bardziej liberalną postawę w tej kwestii zaprezentowała natomiast chora na raka Anne Schneider, która oczekuje od swego męża, nawet gdy to sprzeciwia się jego teologiczno-etycznym zapatrywaniom, aby był przy niej do końca, trzymając za rękę, gdy będzie przyjmować (najprawdopodobniej w Szwajcarii) uśmiercający ją specyfik. W ten sposób – jej zdaniem – miłość okaże się silniejsza. Uzasadniając swoją decyzję, Anne Schneider stwierdza, iż podobieństwo Boże w człowieku obejmuje również wolność postaw (niem. *Gestaltungsfreiheit*) od początku do końca. Częścią odpowiedzialności ludzkiej jest więc, według niej, możliwość podjęcia w konkretnym momencie decyzji o oddaniu Panu Bogu z wdzięcznością otrzymanego od Niego życia, czyli po prostu dokonanie aktu eutanazji²¹.

Nie ulega wątpliwości, iż Nikolaus Schneider, piastujący w latach 2010–2014 stanowisko przewodniczącego Rady Ewangelickiego Kościoła w Niemczech, zdawał sobie sprawę z zamieszania, jakie spowoduje ta – jego oraz jego żony – publiczna wypowiedź odnośnie do tak kontrowersyjnej kwestii, jaką jest legalizacja tzw. wspomaganego samobójstwa. Tym bardziej że w Niemczech w ostatnim czasie toczy się szeroka dyskusja polityczna na ten temat, zaś zwolenników dopuszczalności „aktywnej pomocy w umieraniu” ciągle przybywa²². Komunikat, jaki wielu ewangelików otrzymało w ten sposób od swego „szefa”, można opisać w sposób następujący: „W skrajnej sytuacji jesteście dobrymi chrześcijanami nawet wówczas, jeśli każdy będzie postępował według własnych, indywidualnych reguł”. W tym kontekście pojawia się jednak fundamentalne pytanie, po co w takim razie Kościół, który w wielu dokumentach dość jasno opowiada się za całościową ochroną życia? Poza tym, czy takie zachowanie przewodniczącego EKD nie przyczynia się do zmiany ewangelicyzmu w Niemczech w tzw. *anything-goes-confession*, czyli wyznanie, w którym każdy winien być wierny wyłącznie swemu sumieniu? Jakie znaczenie mają wobec tego oficjalne dokumenty Ewangelickiego Kościoła w Niemczech?²³.

²¹ Warto zauważyć, iż Nikolaus i Anne Schneider udzielili wspomnianego wywiadu dwukrotnie, nie tylko do niemieckiego tygodnika „Die Zeit”, lecz również do czasopisma „Stern”. Por. E. FINGER, *Bekenntnis: Liebe statt Amt*; U. POSCHE, U. HAUSER, *EKD-Vorsitzender Schneider im stern*. „Für meine Frau würde ich auch etwas gegen meine Überzeugung tun”, <http://www.stern.de/panorama/ekd-vorsitzender-schneider-im-stern-fuer-meine-frau-wuerde-ich-auch-etwas-gegen-meine-ueberzeugung-tun-2124129.html> (06.02.2015).

²² Badania statystyczne przeprowadzone na początku 2014 r. pokazują, iż 66% obywateli Niemiec opowiada się za legalizacją tzw. „zabójstwa na żądanie”, 21% jest przeciwn, natomiast 12% respondentów nie ma zdania na ten temat. Por. CALLSEN, *Tötung auf Verlangen. Mehrheit der Deutschen befürwortet aktive Sterbehilfe*, <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-01/Sterbehilfe-YouGov-Umfrage> (07.02.2015).

²³ Por. M. KAMANN, *Ethik-Streit*; M. SCHROM, *Wie kann ich gut sterben?*, „Christ in der Gegenwart” 66 (2014) nr 32, 359.

Wydaje się, iż od dłuższego już czasu niemieccy ewangelicy mają problem, gdy chodzi o kwestię ważności czy też mocy zobowiązującej wydawanych przez nich dokumentów kościelnych. Oczywiście, w obrębie ewangelicyzmu trudno mówić o czymś w rodzaju Magisterium Kościoła lub Tradycji. W przeciwieństwie do katolickiej teologii moralnej etyka ewangelicka nie zna odniesienia do jakiejś władzy nauczycielskiej Kościoła, która może formułować normy postępowania. W efekcie w etyce tej istnieje często wiele różnych opinii, nawet rozbieżnych, zaś dochodzenie do konkretnych ocen moralnych ma charakter indywidualny. Niemniej jednak w ramach Ewangelickiego Kościoła w Niemczech publikuje się regularnie wiele rozmaitych deklaracji, które mają stanowić odpowiedź tej wspólnoty na aktualne kwestie dotyczące życia społecznego i politycznego. Pisma te nie mają charakteru prawnokanonicznego ani doktrynalnego, lecz ich zadaniem jest przede wszystkim niesienie pomocy, orientacji w dzisiejszym pluralistycznym świecie, w którym EKD powinno świadczyć o przesłaniu Ewangelii²⁴.

W kontekście problematyki eutanazji dokumenty Ewangelickiego Kościoła w Niemczech generalnie wyrażają opcję *pro-life*, co nie jest już wcale tak oczywiste w przypadku ochrony życia dzieci nienarodzonych lub dopuszczalności aborcji²⁵. Mimo iż w deklaracjach ewangelickich często brakuje konkretnej oceny moralnej analizowanych zjawisk, zamieszcza się nieraz stwierdzenia dopuszczające wielość interpretacji²⁶, to jednak tzw. „aktywna pomoc w umieraniu” czy też „śmierć na żądanie” zostały tu potraktowane dość jednoznacznie. Z Biblii bowiem jasno wynika, iż tylko Bóg jest Panem życia, w związku z czym życie i śmierć człowieka są w Jego ręku (por. Rdz 9,5; Wj 20,13; Pwt 32,39; 1 Sm 2,6; Hi 12,10; Mt 19,18; Rz 13,9-10). Kto zaś arbitralnie decyduje o końcu swego żywota, ten niejako „nieproszony” staje przed Bożym majestatem. Nikolaus Schneider przez wiele lat reprezentował powyższe stanowisko, będąc ewangelickim pastorem oraz szefem EKD. Trudno więc zrozumieć, mimo niezwykle dramatycznej sytuacji osobistej tego człowieka, ów jego radykalny zwrot, pociągający za sobą również zachwianie swej wspólnoty wiary. Przewodniczący instytucji mającej dawać orientację milionom ewangelików niemieckich z całą

---

²⁴ Por. *Das rechte Wort zur rechten Zeit. Eine Denkschrift des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland zum Öffentlichkeitsauftrag der Kirche*, Gütersloh 2008, 9–11; NOWOSAD, *Etyka w ujęciu protestanckim*, „Roczniki Teologiczne” 53 (2006) z. 3, 155.

²⁵ Na temat moralnej oceny przerywania ciąży w ujęciu etyki ewangelickiej więcej pisze: J. PODZIELNY, *Wizja małżeństwa*, 171–182.

²⁶ Przykładem tego jest sformułowanie, iż ogólny sprzeciw wobec eutanazji nie wyklucza, iż ludzie w ekstremalnej i wyjątkowej sytuacji mogą dojść do innej decyzji, której człowiek stojący z zewnątrz nie może pojąć, stąd powinien ją uszanować. Moralny osąd o tym nie przysługuje nikomu. Por. „*Jede Form organisierter Suizidbeihilfe ist abzulehnen!*“.

pewnością nie powinien stosować odnośnie do siebie jakichś wyjątków od ogólnie przyjętych przez EKD reguł, a tym bardziej mówić o tym publicznie. W tym przypadku wychodzi na jaw bardzo rozpowszechniona obecnie w pluralistycznym świecie zachodnim rozbieżność pomiędzy indywidualnymi sądami sumienia a podstawowymi zasadami przyjętymi przez Kościół. Albowiem prywatna decyzja sumienia Nikolausa Schneidera, motywowana swoiście pojętą miłością do chorej żony, stoi w sprzeczności z rozstrzygnięciami jego własnego Kościoła, które, bazując na Biblii, stanowią rdzeń tożsamości ewangelickiej. W takim przypadku, gdy osobiste zapatrywania urastają do rangi ostatecznego kryterium moralnej dopuszczalności jakiegoś czynu, religia ani Kościół nie mają już większej racji bytu²⁷.

Warto dodać na koniec, iż publiczne refleksje Nikolausa i Anne Schneider na temat eutanazji spotkały się z dość zdecydowanym sprzeciwem organizacji zajmujących się opieką hospicyjną oraz paliatywną. Przewodniczący jednej z nich, mianowicie *Deutsche Palliativ Stiftung*, niemiecki anestezjolog Thomas Sitte jest bowiem zdania, iż z medycznego punktu widzenia istnieje dzisiaj wiele możliwości łagodzenia bólu fizycznego. Doskonała opieka paliatywna może więc w sytuacjach granicznych wydatnie pomóc, aby nie podejmować niewłaściwych decyzji w niewłaściwym czasie naznaczonym rozpaczą. Istnieje bowiem zasadnicza różnica (nie tylko ilościowa, ale i jakościowa) pomiędzy zastosowaniem środków przeciwbólowych, których efektem ubocznym będzie sen chorego aż do jego naturalnej śmierci, a działaniem mającym na celu jej przyspieszenie przez np. pomoc w odebraniu komuś życia lub zabójstwo na życzenie. Dlatego, jak trafnie zauważa Thomas Sitte, tak istotne jest ciągle towarzyszenie choremu, nieustanne wsparcie, stałe łagodzenie objawów choroby bądź ich całkowite uśmierzanie, gdy stają się nieznosne. Nie można jednak pozwolić na to, aby w sposób aktywny przyczyniać się do końca życia drugiego człowieka²⁸.

---

²⁷ Dziwi w tym kontekście stosunkowo łagodna reakcja (albo jej brak) ewangelickich biskupów i teologów w Niemczech, którzy zasadniczo wyrażali respekt oraz szacunek wobec prywatnych motywów postępowania ustępującego szefa Rady EKD Nikolausa Schneidera. Por. A. ÖHLER, *Sterbehilfe. Feigheit vor dem Freund. EKD-Vorsitzender Schneider will seiner krebskranken Frau auch bei einem Suizid beistehen, obwohl seine Kirche das ablehnt. Die traut sich aber nicht mehr, das zu sagen*, <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2014-07/sterbehilfe-ekd-nikolaus-schneider> (08.02.2015).

²⁸ Por. T. SITTE, *Sterbehilfe. Es gibt immer einen Ausweg. Der EKD-Vorsitzende Schneider hat seiner kranken Frau Sterbehilfe zugesichert. Aber auch bei Krebspatienten lassen sich Schmerzen lindern, statt Leben aktiv zu beenden*, <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2014-07/sterbehilfe-ekd-nikolaus-schneider-palliativmedizin> (10.02.2015).

* * *

Podsumowując, warto podkreślić, iż oficjalne dokumenty Ewangelickiego Kościoła w Niemczech (EKD) wobec tak problematycznego zagadnienia, jakim jest eutanazja, dość kategorycznie opowiadają się za odrzuceniem możliwości tzw. aktywnej pomocy przy umieraniu (niem. *aktive Sterbehilfe, Beihilfe zur Selbsttötung*) czy też „zabójstwa na żądanie” (niem. *Tötung auf Verlangen*). Należy dodać, iż już od 1989 r. wybrzmiewa w Niemczech wspólny głos na ten temat dwóch największych Kościołów chrześcijańskich (ewangelickiego i katolickiego), które wydały wiele ekumenicznych uzgodnień przeciwko eutanazji. Zaskakująca jest więc w tym kontekście wypowiedź byłego przewodniczącego Rady EKD Nikolausa Schneidera, który ustępując w 2014 r. z osobistych względów ze stanowiska, publicznie zadeklarował, iż będzie towarzyszył swej chorej na raka żonie Anne aż do końca, włączając w to również aktywną pomoc w umieraniu. Oczywiście, w odpowiedzi na tę deklarację wywiązała się w Niemczech dyskusja na temat legalizacji eutanazji, która ciągle jest w tym kraju zabroniona²⁹. Poza tym niemałe zamieszanie powstało w ramach samego Ewangelickiego Kościoła w Niemczech (EKD), który ustami swych przedstawicieli wyrażał szacunek wobec prywatnych opinii doświadczonego cierpieniem Nikolausa Schneidera, ale nie miał odwagi oficjalnie tych proeutanazyjnych poglądów odrzucić. Wydaje się, iż takie zachowanie jest dziś niejako „znakiem szczególnym” wielu ewangelików (ale i katolików) na Zachodzie, wśród których większe znaczenie ma indywidualne sumienie i etyka sytuacyjna niż jakieś ogólnie obowiązujące, przyjęte od dawna przez Kościół normy moralne. Fakt ten demaskuje po raz kolejny kryzys moralny i religijny współczesnego społeczeństwa, dla którego liczy się przede wszystkim prawo do samostanowienia oraz swoiście pojęta „jakość życia”. W takim kontekście, bez religii, krzyża i Chrystusa, cierpienie jawi się oczywiście jako bezsens, który należy jak najszybciej przerwać, motywując to nawet „miłością”. Prawdziwa miłość jednak „nie wyrządza zła bliźniemu” (Rz 13,10). Wypada w związku z tym życzyć sobie, również w perspektywie ekumenicznej współpracy na płaszczyźnie moralnej, aby Ewangelicki Kościół w Niemczech po

---

²⁹ Powstają jednak inicjatywy, których celem jest zmiana niemieckiego ustawodawstwa na wzór Holandii, Belgii, Luksemburga czy Szwajcarii. Przykładowo już od 1980 r. działa Niemieckie Stowarzyszenie na Rzecz Ludzkiej Śmierci – *Deutsche Gesellschaft für Humanes Sterben* (DGHS) czy też organizacja *Sterbehilfe Deutschland* (StHD), na czele której stoi Roger Kusch, były senator z Hamburga, mający na sumieniu już przynajmniej kilka przypadków „asystowania w samobójstwie”. Por. P. KOPIEC, *Eutanazja we wspólnych uzgodnieniach*, 134; A. JESKA, *Sterbehilfe. Ein tödliches Verfahren. Hat Roger Kusch zwei Frauen in den Tod getrieben? Ja, sagt die Staatsanwaltschaft. Dem Ex-Senator droht eine Verurteilung*, <http://www.zeit.de/2014/21/hamburg-sterbehilfe-roger-kusch> (10.02.2015).

raz kolejny przypomniał swoim wyznawcom tę fundamentalną prawdę, iż Bóg jest Przyjacielem i jedynym Panem życia.

Bibliografia

- BARTOSZEK A., *Środki proporcjonalne i nieproporcjonalne*, w: A. MUSZALA (red.), *Encyklopedia bioetyki*, Radom 2005, s. 444–448.
- CALLSEN S., *Tötung auf Verlangen. Mehrheit der Deutschen befürwortet aktive Sterbehilfe*, <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-01/Sterbehilfe-YouGov-Umfrage> (07.02.2015).
- Christliche Patientenvorsorge. Handreichung und Formular der Deutschen Bischofskonferenz und des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland in Verbindung mit weiteren Mitglieds- und Gastkirchen der Arbeitsgemeinschaft Christlicher Kirchen in Deutschland*, Hannover – Bonn – Frankfurt am Main 2010.
- Das rechte Wort zur rechten Zeit. Eine Denkschrift des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland zum Öffentlichkeitsauftrag der Kirche*, Gütersloh 2008.
- DZIEDZIC J., *Eutanazja*, w: A. MUSZALA (red.), *Encyklopedia bioetyki*, Radom 2005, s. 153–159.
- Evangelischer Erwachsenenkatechismus: suchen – glauben – leben. Im Auftrag der Kirchenleitung der VELKD herausgegeben von A. Brummer, M. Kießig, M. Rothgangel*, Gütersloh 2010⁸.
- FINGER E., *Bekenntnis: Liebe statt Amt. „Wir halten die Wahrheit aus“. Anne und Nikolaus Schneider über die Diagnose Krebs, den Rücktritt vom Ratsvorsitz der Evangelischen Kirche – und das, was am Ende zählt*, <http://www.zeit.de/2014/30/nikolaus-schneider-ehefrau-krebs> (24.01.2015).
- Gott ist ein Freund des Lebens. Herausforderungen und Aufgaben beim Schutz des Lebens. Gemeinsame Erklärung des Rates der EKD und der Deutschen Bischofskonferenz in Verbindung mit den übrigen Mitglieds- und Gastkirchen der Arbeitsgemeinschaft christlicher Kirchen in der Bundesrepublik Deutschland und Berlin (West)*, Hannover – Bonn 1989.
- HINTZ M., *Etyka ewangelicka i jej wymiar eklezjalny. Studium historyczno-systematyczne*, Warszawa 2007.
- Im Geist der Liebe mit dem Leben umgehen. Argumentationshilfe für aktuelle medizin- und bioethische Fragen. Ein Beitrag der Kammer für Öffentliche Verantwortung der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Hannover 2002.

- Im Sterben: Umfängen vom Leben. Gemeinsames Wort zur Woche für das Leben 1996: „Leben bis zuletzt – Sterben als Teil des Lebens“.* Herausgegeben vom Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland und vom Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Hannover – Bonn 1996.
- „Jede Form organisierter Suizidbeihilfe ist abzulehnen!“. Rat der EKD zur Debatte über die Beihilfe zur Selbsttötung, http://www.ekd.de/presse/pm249_2012_suizidbeihilfe_ist_abzulehnen.html (31.01.2015).
- JENDROSZCZYK P., *Eutanazja nie dla Niemców*, <http://www.rp.pl/artukul/1077555.html> (31.01.2015).
- JESKA A., *Sterbehilfe. Ein tödliches Verfahren. Hat Roger Kusch zwei Frauen in den Tod getrieben? Ja, sagt die Staatsanwaltschaft. Dem Ex-Senator droht eine Verurteilung*, <http://www.zeit.de/2014/21/hamburg-sterbehilfe-roger-kusch> (10.02.2015).
- KAMANN M., *Ethik-Streit. EKD-Chef provoziert Kirche bei Sterbehilfe*, <http://www.welt.de/politik/deutschland/article130232996/EKD-Chef-provoziert-Kirche-bei-Sterbehilfe.html> (26.01.2015).
- KOPIEC P., *Eutanazja we wspólnych uzgodnieniach Kościołów katolickiego i ewangelickiego w Niemczech*, „Roczniki Teologiczne” 52 (2005) z. 7, s. 123–140.
- MACHINEK M., *Śmierć w dyspozycji człowieka. Wybrane problemy etyczne u kresu ludzkiego życia*, Olsztyn 2004².
- NOWOSAD S., *Etyka w ujęciu protestanckim*, „Roczniki Teologiczne” 53 (2006) z. 3, s. 153–170.
- ÖHLER A., *Sterbehilfe. Feigheit vor dem Freund. EKD-Vorsitzender Schneider will seiner krebskranken Frau auch bei einem Suizid beistehen, obwohl seine Kirche das ablehnt. Die traut sich aber nicht mehr, das zu sagen*, <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2014-07/sterbehilfe-ekd-nikolaus-schneider> (08.02.2015).
- PODZIELNY J., *Wizja małżeństwa w świetle ewangelickiej etyki teologicznej*, Opole 2011.
- POSCHÉ U., HAUSER U., *EKD-Vorsitzender Schneider im stern. „Für meine Frau würde ich auch etwas gegen meine Überzeugung tun“*, <http://www.stern.de/panorama/ekd-vorsitzender-schneider-im-stern-fuer-meine-frau-wuerde-ich-auch-etwas-gegen-meine-ueberzeugung-tun-2124129.html> (06.02.2015).
- SCHROM M., *Wie kann ich gut sterben?*, „Christ in der Gegenwart” 66 (2014) nr 32, s. 359–360.
- SITTE T., *Sterbehilfe. Es gibt immer einen Ausweg. Der EKD-Vorsitzende Schneider hat seiner kranken Frau Sterbehilfe zugesichert. Aber auch bei Kreb-*

- spatienzen lassen sich Schmerzen lindern, statt Leben aktiv zu beenden*, <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2014-07/sterbehilfe-ekd-nikolaus-schneider-palliativmedizin> (10.02.2015).
- Sterbebegleitung statt aktiver Sterbehilfe. Eine Sammlung kirchlicher Texte. Herausgegeben vom Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland und vom Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz*, Bonn – Hannover 2011².
- Sterben hat seine Zeit. Überlegungen zum Umgang mit Patientenverfügungen aus evangelischer Sicht. Ein Beitrag der Kammer für Öffentliche Verantwortung der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Hannover 2005.
- Wenn Menschen sterben wollen. Eine Orientierungshilfe zum Problem der ärztlichen Beihilfe zur Selbsttötung. Ein Beitrag des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland*, Hannover 2008.
- WRÓBEL J., *Człowiek i medycyna. Teologicznomoralne podstawy ingerencji medycznych*, Kraków 1999.
- ZAGNER A., *Eutanazja na świecie – gdzie jest legalna?*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1570593,1,eutanazja-na-swiecie--gdzie-jest-legalna.read> (26.01.2015).

